

İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİNDE ŞANLIURFA

“Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa” IV

Editörler

Prof. Dr. Kasım Şulul

Prof. Dr. Murat Akgündüz

Prof. Dr. Mehmet Şeker

Yrd. Doç. Dr. Ömer Sabuncu

Arş. Gör. Selim Yılmaz

Arş. Gör. Havva İslam Çelik

Arş. Gör. Mahmut Sabuncu

ŞANLIURFA

2018

Şer‘iyye Sicillerine Göre 19. Yüzyılda Urfa Kazâsı Ermenileri ve Sosyal Hayatları

Yrd. Doç. Dr. Yasin TAŞ*

Özet

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin tabiiyetinde asırlar boyunca Müslümanlarla bir arada yaşayan milletlerden biridir. 1915 yılındaki tehcir hadisesine kadar birçok Anadolu şehrinde azımsanmayacak oranlarda Ermeni nüfusuna rastlamak mümkündür. Ermeniler yaşadıkları bölgelerde karşılaştıkları çeşitli problemlerinin çözümü için zaman zaman şer‘iyye mahkemelerine müracaat etmişlerdir. Bu sebeple birçok şehrin kadı sicillerinde Ermenilere ve onların yaşamlarına dair çok sayıda kayıt yer almaktadır.

Bu çalışmada Urfa Kadı Mahkemesi kayıtları ışığında 19. yüzyılda Urfa şehir merkezinde yaşayan Ermeniler incelenerek tanıtılmıştır. Ermenilerin; yaşadıkları mahalleler, nüfusları ile demografik ve dini durumları hakkında bilgiler verilmiştir. Onların sosyo-kültürel hayatları, evlenme gelenekleri, dini yaşamları, mabetleri, eğitim kurumları ve vakıf faaliyetleri ortaya konulmuştur. Aynı şekilde alım satım akitlerinden ve tereke kayıtlarından ticari faaliyetleri ve aile hayatlarına dair bir takım hususiyetleri tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca Ermenilerin şer‘i hukuka karşı tavırları, hangi tür davaları ne amaçla kadı mahkemelerine taşıdıkları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Urfa, Şer'iyye Sicilleri (Kadı Sicilleri), 19. Yüzyıl.

Urfa District Armenians In The 19th Century According To Sharia Registries

Abstract

Armenians are one of the nation lived together with Muslims over the centuries in the Ottoman State citizenship. It is possible to encounter substantial proportion of Armenian population in several Anatolian cities until the event of relocation in 1915. Armenians occasionally applied to the sariah court in order to solve various problems they encounter in the regions where they live. Therefore, there are a great number of records about the Armenian and their lives in kadi registries of many cities.

In this study, in the light of Urfa Kadi Court records, Armenians who lived in Urfa city center, in the 19th century have been analyzed and introduced. Information has been given about the Armenians; their neighborhoods, population, demographic and religious status. Their socio-cultural lifestyles, marriage traditions, religious practices, temples, educational institutions and foundation activities have been revealed. In addition, based on their sale and purchase contract and probate records, some characteristics about their commercial activities and family relations have been determined. In this study, further, Armenians' attitudes toward sharia law, what kind of lawsuits and for what purposes they moved them to the kadi courts have been emphasized.

Key Words: Armenians, Urfa, Judge registers (Kadi sicilis), 19th century.

* Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

1. Giriş

Ermenilerin yaklaşık olarak M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Urfa bölgesinde yaşadıkları kabul edilmektedir. Zaman içerisinde sırasıyla Medler, Persler ve Selekoslar gibi devletlerin hâkimiyetine geçen Urfa ve çevresi, bazen de Ermenilerin idaresi altına girmiştir.¹ Hıristiyan âleminin kutsanmış şehir anlamında “Edessa” dedikleri Urfa, ortaçağ boyunca Hıristiyanlığın hatırı sayılır merkezlerinden biri olmuştur.² Burada yaşayan Ermeniler ve Süryaniler, bölgenin İslam fethinden sonra da şehirdeki varlıklarını devam ettirmişlerdir. Osmanlı'nın hâkimiyetini müteakip herhangi bir dinî zorlama ve baskıyla karşılaşmayan bu geleneksel Hıristiyanlar, 20. yüzyıl başlarına kadar Müslüman toplum içinde ve onlarla barışık bir halde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Urfa'daki Hıristiyan tebea içerisinde en büyük nüfus oranına sahip bulunan Ermeniler; Maraş, Antep, Halep Ermenileri gibi Adana'daki Sis (Kozan) Katilokluğu'na bağlı olan Gregorian Ermeniler'di.³ Aziz Gregory'nin öncülüğünde Hıristiyanlığı benimsemiş olan bu zümre, sadece ilk üç konsili benimsemesi nedeniyle Katolik ve Ortodokslardan farklı bir mezhep kabul edilmektedir.⁴

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Urfa ve çevresinde faaliyet gösteren Katolik ve Protestan misyonerler, diğer Hıristiyan zümreler gibi Gregorian Ermenileri etkileme çabası içerisine girmişlerdir. Orta yaş üstündeki Ermeniler bu telkin ve çabalara karşı geleneksel dinî hayatlarını devam ettirme eğiliminde olmakla birlikte siyasî argümanlarla dolu bu propagandalara birçok Ermeni genci kayıtsız kalamamıştır. Ancak Urfa'da Katoliklik ve Protestanlığın, Ermeniler arasında yayılma süreci, diğer bölgelere nazaran daha zor olmuş, birçok Ermeni aile, çocuklarının bu mezheplere geçişine izin vermediği gibi meselâ Katolikler için yapılacak kiliseye de Müslümanlarla birlikte karşı çıkmışlardır.⁵ Ancak önceleri şehirdeki bazı ev ve iş yerlerini kullanan misyonerler, gösterdikleri çabalar ve açmayı başardıkları kurumlar sayesinde bilhassa 1880'lerden itibaren tam anlamıyla şehre yerleşerek büyük bir kilise inşa etmişlerdir.⁶ Bölgedeki sosyal hizmetlerin yetersizliğinden istifade ederek eğitim, sağlık ve bazı iş kollarına yönelen misyonerler, misyonlarının ödenekleriyle hizmet alanlarını genişletmiş ve tesis ettikleri kurumlar aracılığıyla bölgede kalıcı hale gelmişlerdir. Bu gelişmelere bağlı olarak Ermenilerin bir kısmının söz konusu mezhepleri kabul etmesi bölgedeki Protestan ve Katolik nüfusu hızla arttırdığı gibi Müslümanlarla barışık haldeki geleneksel Ermeni ve Süryani yapıyı parçalamıştır.

Katolik ve Protestanlığa geçen Ermeni gençliğinin bir kısmı 1880'li yılların ortalarından itibaren Armenak, Hınçak ve Taşnak örgütlerinde devrimci propaganda ve şiddet yöntemleriyle mevcut durumu değiştirmek maksadıyla bilhassa Doğu Vilayetleri'nde örgütlenmeye başlamıştır.⁷

¹ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960 s. 11-17, 30; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006, s. 84; Ahmet Nezih Turan, “Şanlıurfa”, *DİA*, İstanbul 2010, C. 38, s. 338.

² Urfa'nın Hıristiyanlık geçmişi için bkz. Mehmet Çelik, “Şehrin Dini Yapısı”, *Edessa'dan Urfa'ya*, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2007, C. I, 389 vd; E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, Çev. Yaşar Güneç, İstanbul 2002, s. 21-46.

³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1991, III, 235.

⁴ Mehmet Aydın, “Hıristiyanlık (Mezhepler ve Tarikatlar)”, *DİA*, İstanbul 1998, Cilt 17, s. 355.

⁵ 1843 yılında inşaatına başlanan Urfa Katolik Kilisesi'ne karşı yapılan nümayişe Müslümanlar ve Ermeniler birlikte katılmış, şehir sokaklarında; “Avrupalı (Frenk) rahipler dışarı, burada ne Latin ne de Katolik Kilisesi istiyoruz” sloganları atılmıştır. Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 145.

⁶ *Urfa Şerhiye Sicili*, defter 210, sayfa 41, belge 224. Sonraki dipnotlarda ahıntılar aynı sıralamayla kısaltılarak verilecektir (UŞS. 210/41-224); Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 141-143.

⁷ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 353.

Ermeni cemaati içinde çeşitli bölünmelere ve aileler arasında fikri çatışmalara yol açan bu süreç, Urfa'daki en büyük Hıristiyan cemaat olan Gregorian Ermenilere önemli oranda güç kaybettirmiştir. Dönemin kendine has şartları çerçevesinde yaşanan bu gelişmelere Osmanlı Devleti'nin zamanında ve gerektiği şekilde tedbir alamaması söz konusu parçalanmayı kolaylaştıran bir diğer faktör olmuştur. Yaklaşık 50 yıl süren bu mücadele, başta Ermeniler olmak üzere bazı gayrimüslim unsurların politize olmasına ve nihayetinde 20. yüzyıl başlarında yaşanan bir takım acı hâdiselere sebebiyet vermiştir.

Osmanlı'nın son yüzyılında Urfa; etnik ve dinî açıdan kozmopolit bir yapıya sahiptir. Şehirde çoğunluğu oluşturan Türk, Kürt ve Arap Müslümanların yanı sıra Hıristiyanlar ve az sayıda Yahudi bulunmaktaydı. Hıristiyanların önemli bir kısmını Ermeniler teşkil etmekte olup ayrıca Süryaniler, Katolikler, Protestanlar ve Rumlar bulunmaktaydı. Bu etnik ve dinî yapılar, şehrin bazı bölgelerinde yoğunluk gösterse de birbirlerinden kesin hatlarla ayrılmış değildi. Şehrin Antep'e doğru olan batı tarafındaki Kebîr Kenîsa, Bıçakçı, Hâseki, Kıtıl, Teymur ve Telfutur mahallelerinde sadece Ermeniler mevcuttu. Bu hattın hemen doğusu boyunca yer alan, Halîlu'r-Rahman, İmâm Sekâkî, Acem Bey, Kutbeddin, Esbbazarı ve Kadıoğlu mahalleleri ise Ermenilerin Müslümanlarla komşu olduğu yerlerdi. Ayrıca Ermeniler, şehrin kuzey ve doğusunda İmâm Kulu ile Gerz Mescidi Mahalleleri'nde Süryanilerle komşuydular. Katolik Ermeniler ile Protestan Ermeniler de umumiyetle bu mahallelerde ikamet etmekteydi. Bu mahallelerin idaresini de Ermeni muhtarlar yapmaktaydı.⁸

XIX. yüzyıl ortalarında 40 bin civarında olan Urfa kazasının nüfusu, XX. yüzyıl başlarında 64 bine, sancak nüfusu da 130 binlere çıkmıştır. Bu dönemde kazadaki gayrimüslim nüfus 10 binin üzerinde olup bunun 300-400 kişisi Yahudi, geri kalanı Hıristiyan'dır. Mesela 1307 tarihli Halep salnamesi kayıtlarına göre bu yılda Urfa şehir merkezinde 9.372 Hıristiyan bulunmaktaydı. Bunların 7.026'sı Ermeni, 716'sı Protestan, 458'i Katolik ve 1.075'i Süryani'dir. Aynı yıllarda Urfa'ya uğrayan Cuinet, kazâda 55.000 civarında insan bulunduğunu, bunların 40.835'inin Müslüman, 13.843'ünün Hıristiyan ve 322'sinin Yahudi olduğunu ifade etmektedir.⁹ Dolayısıyla Urfa'daki gayrimüslim nüfusunun yarısından fazlasını Ermeniler teşkil etmektedir.

2. Aile ve Mahalle Hayatı

Osmanlı'da Ermeniler, kendi dinleri ve örf âdetleri üzere nişanlanmakta, nişan töreni sırasında erkek tarafı kız tarafına çeşitli ziynet ve süs eşyaları hediye etmekte, gelin adayına yüzük takılmaktaydı. Bu törenler, ailelerin anlaşmasına ve maddî gücüne bağlı olarak evlerde icra edildiği gibi nadiren de olsa kilise ya da patrikhanelerde yapılmaktaydı.¹⁰ Söz konusu durum sebebiyle, Urfa'ya ait sicil kayıtlarında gayrimüslimlerin nişanlarıyla ilgili kayıtlar yok denecek kadar azdır. Elimizdeki birkaç belgeden, nişan sırasında erkek tarafının kız ailesine çeşitli hediyeler verdiği, nişanlı kız için değişik adlarla bir miktar para belirlendiği görülmekte ve Müslümanlar arasında görülen hilyat geleneğinin gayrimüslimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Kadı mahkemesine taşınan bir davada, gayrimüslimler arasındaki nişanın bozulduğuna dair mahkemede kayıt tutulduğu görülmektedir.¹¹ Dolaylı olarak kaydedilen bazı belgelerde boşanma sürecinde

⁸ Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 61-62.

⁹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative*, Ed. Ernest Leroux, Paris 1891, II, 260-261.

¹⁰ Cahit Külekçi, *Ermeniler ve Türkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010, s. 56.

¹¹ Kebîr Kenîsa Mahallesi'nden Şašo oğlu Bido ile Apo'nun kızı arasındaki nişanın "âyinleri üzere" bozulduğu ve erkek tarafının verdiği bir gümüş saçlık, bir altın yüzük, bir çift altın ayna ve bir altın tepsinin mahkeme huzurunda kız tarafına iade edildiği belirtilmiştir (14

kadınların, boşandıkları eşlerinden “hilyât, muhtırât ve tabusât” adı altında bir miktar para ile bakmakta oldukları küçük yaştaki çocukları için nafaka talebinde buldukları görülmektedir. Ancak evlilik ve boşanma süreçlerinde mehir ya da bölgede sıkça karşılaştığımız başlık parası adı altında herhangi bir bedel söz konusu değildir. Bu zümrenin nikâhları ve aile hayatı ile ilgili diğer anlaşmazlıkları, ayinleri üzere murahhaslar veya onların vekili durumundaki din adamları nezaretinde kiliselerde ve evlerde yapılmıştır.

Osmanlı hukukunun gayrimüslim terekeleri konusundaki genel uygulaması, bu husustaki fermânlardan da anlaşılacağı üzere; “*kismet-i terekeye taleb bulunmadıkça hükkâm-ı şer’ tarafından bi-vechi şer’i terekelerine taarruz olunmaması*” ve kendi dinlerine göre taksimat yapmalarına müsaade etmektir.¹² Ancak isteyen zimmîler bu konuda şer’î mahkemeye müracaat ederek miras taksimini şer’î oranlarda talep etme veya mirasla ilgili anlaşmazlıklarını çözme hakkına sahiptiler. Bu serbestliğe rağmen Urfa’daki Ermenilerin miras paylaşımlarını kadı mahkemesine taşıdıklarına dair oldukça fazla kayıt mevcuttur.¹³ Osmanlı coğrafyasının büyük bir bölümünde görülen bu durum, İslâm hukukunun bazı vârislere Hıristiyanlıktan daha fazla pay vermesinden kaynaklanmaktadır.¹⁴ Bilhassa kendi hukuklarına göre mirastan daha az veya hiç hisse alamayıp İslâm hukukuna göre daha fazla hak alabilen Ermeni kadınlar, bu konuda kilise yerine şer’î mahkemelere başvurarak buradaki hukuka tabi olmuşlardır.¹⁵ Ermenilere ait bu kayıtlarda, “*mesele-i mirâsiyelerin bi-hükmi’l-ferâizi’ş-şer’î*” taksim edildiği ve erkek çocuğa iki, kız çocuğa bir, diğer vârislere de İslâm miras hukukundaki şer’î oranlarda hisse verildiği görülmektedir.¹⁶ Murislerinden kalan ancak çeşitli nedenlerle satışından yana olmadıkları evlerinin taksimi için şer’î mahkemeye müracaat eden bazı Ermenilerin, İslam hukukundaki “akdi muhaye’e”yi talep ettikleri ve böylece miras evlerde sırayla birer yıl oturdukları görülmektedir.¹⁷

Ermeniler yaşadıkları muhitin temizliği konusunda hassas davranmışlardır. Mahallelerinde ev ve dükkân önlerinin temiz tutulmasına, çöp ve benzeri şeylerin insanları rahatsız edecek şekilde yerlere ve sokaklara atılmamasına özen göstermişlerdir. Şer’îye mahkemesi de Ermeni halkın ve komşuların bu yöndeki şikâyetlerini titizlikle takip etmiş ve gerekli tedbirleri almıştır.¹⁸ Bu

Safer 1272/26 Ekim 1855). UŞS. 205/39-81.

¹² UŞS. 205/101-239.

¹³ Bu husustaki bazı terekeler için bkz. UŞS. 213/262-421; UŞS. 228/79-204; UŞS. 228/99-279; UŞS. 228/144-454; UŞS. 228/224-227; UŞS. 228/216-202; UŞS. 414-762; UŞS. 228/417-770; UŞS. 228/423-789; UŞS. 228/435-821; UŞS. 228/444-850; UŞS. 228/467-929; UŞS. 228/471-940.

¹⁴ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Bertkay, İstanbul 2002, s. 254; Kemal Çiçek, “Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmîlerin Yargı Tercihi”, *Pax Ottomana*, Ed. Kemal Çiçek, Ankara 2001, s. 43; Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009, s. 92.

¹⁵ Kebîr Kenîsa Mahallesi’nden Ermeni Anna ve kardeşi Hanım, babaları Avanis’in vefâtından sonra miras hisselerini kardeşleri Kevork’tan alamayınca aralarında münakaşa çıkmış, Ermenilerin araya girmesiyle olay yatıştırılmıştır. Kevork’un kız kardeşlerine 2500’er kuruş miras hissesi verme şartıyla taraflar arasında sulh sağlanarak durum sicil defterine kaydedilmiştir (8 Şevvâl 1315/2 Mart 1898). UŞS. 216/152-515.

¹⁶ Kıtıl Mahallesi’nde vefât eden Ermeni Merco oğlu Yakub’un terekesi 3 hisseye taksim edilip iki sehmi oğlu Kivo’ya, bir sehmi de kızı Marim’e verilmiştir (19 Receb 1296/9 Temmuz 1879). UŞS. 210/353-396.

¹⁷ Kebîr Kenîsa Mahallesi’nde vefât eden Karabet veledi Çıkançoğlu Hacir’in eşi Ağîsa, iki oğlu ve iki kızına miras kalan evi taksim edilemeyince, vârislerin evde sırasıyla oturmasına karar verilmiştir. Yapılan kura sonucu; miras evde ilk yıl Karabet’in büyük oğlu Kirkor, ikinci yıl diğer oğlu Hacir, üçüncü yıl kızları Marim ve Aranus oturacak, anneleri Ağîsa ise hiçbir surette evden ayrılmayacak ve çocuklarından hangisi evde ikamet ederse onunla beraber kalacaktır (6 Şevvâl 1293/25 Ekim 1876). UŞS. 210/23-167.

¹⁸ Gerz Mahallesi’nden Ermeni İbram veledi Tanil’in dükkânında imal ettiği çulha atıklarını yola ve komşusu Ermeni Karabet veledi Agop’un kapısı önüne yığılması üzerine Karabet, ev halkının yoldan ve kapıdan rahat bir şekilde geçemediğini belirterek İbram’dan şikâyetçi olmuş, mahkeme de İbram’ın çulha atıklarını yola atmak suretiyle komşularına ve yoldan geçenlere rahatsızlık verdiğine hükmedip bunların kaldırılmasına karar vermiştir (15 Zilkâde 1294/21 Kasım 1877). UŞS. 210/111-390.

çerçeve de komşuların birbirlerinin kapısını veya yolunu kapatmasına izin verilmemiş,¹⁹ evlerin veya duvarların altından akıp, komşulara rahatsızlık veren kirli suların engellenmesi sağlanarak komşuların birbirlerine rahatsızlık vermemelerine dikkat edilmiştir.²⁰

Urfa'da haremlik ve selamlık olarak inşa edilen büyük taş evler, mûrislerin vefâtından sonra ya vârislerden biri tarafından satın alınmakta veyahut satılarak parası terekeye dâhil edilmekteydi. Bazen de vârislerin anlaşması ve evin fizikî olarak elverişli olması halinde haremlik selamlığın ortasına bir duvar örülmek suretiyle ev ikiye bölünerek her bir hâne için birbirinden tamamen ayrı ve bağımsız birer mekân teşkil ettirilirdi. Ancak bazı Ermeniler bu evleri belki de fiziki olarak imkân dâhilinde olmadığından taksim etmeyip birden fazla aile tarafından kullanmaya devam etmekteydiler. Nitekim birçok dava ve kayıttan, bazı Ermenilerin büyük evlerin bölmelerinde ayrı kaldıkları ancak zerezemin, mutfak, su kuyusu, ocaklık, helâ, avlu, kapı ve dam gibi müştemilatını "*hâne şeriki*" ile ortak kullandıkları görülmektedir.²¹ Bu durum bazen aileler arasında anlaşmazlığa neden olmakta ve taraflar hane şerikiyle yaşadığı problemi şer'î mahkemeye taşıyarak çözüm aramaktaydı.²² Bu konudaki şikâyetlerden; ortak kullanılan alan ya da mekânların, komşulardan biri tarafından gasp edilmek istendiği veya diğer komşunun bu alanı kullanılmak istememesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²³

Urfa'daki Ermenilerde dinî anlamda haremlik selamlığın bulunmaması, onların hâne mahremiyetini önemsemediği şeklinde algılanmamalıdır. Zira bu husustaki kayıtlar, onların da Müslümanlar gibi belli hassasiyetleri gözettiğini ortaya koymaktadır. Bilhassa evlerin içini gören komşu pencerelerinin kapatılarak yeni pencere açılması yahut komşunun evini ve avlusunu görecek şekilde açılan kapıların kapatılması şikâyetleri mevcuttur. Bu şikâyetlerin şer'î mahkeme tarafından titizlikle incelendiği ve haksızca açılan kapı ve pencerelerin kapatılmasını istediği görülmektedir.²⁴

Urfa Sicil Defterleri'ndeki vasi tayin kayıtlarının sayıca fazlalığı, neredeyse şehir ve

¹⁹ Gerz Mahallesi'nden Şafo oğlu Betros'un satın aldığı evin kapı yolunu kapatan Ermeni komşuları, şikâyet üzerine yolu önceki şekilde açmak zorunda kalmışlardır (18 Cemâziyelevvel 1283/28 Eylül 1866). UŞS. 206/143-396.

²⁰ Kebîr Kenisa Mahallesi'nden Betros veledi Barsum, komşusu Karabet veledi Kevork'un evinden akan kirli su için şikâyetçi olması üzerine Karabet'in, suyun mecrasını değiştirerek komşusunu rahatsız etmemesi sağlanmıştır (11 Receb 1283 (19 Kasım 1866). UŞS. 206/139-385. Benzer kayıtlar için bkz. UŞS. 211/217-75; UŞS. 208/46-578.

²¹ Kebîr Kenisa Mahallesi'nden Ermeni leblebici Makdisi Kisbar oğlu Artin ile Seko oğlu Etmekçi Kivok, geniş bir evde aileleriyle birlikte oturmakta ve evin "matbahını, su kuyusunu, helâsını ve havsını (avlusunu)" ortak kullanmaktaydılar (5 Receb 1272 (12 Mart 1856). UŞS. 205/77-178.

²² Kebîr Kenisa Mahallesi'nden Ermeni Kevork veledi Aro ile Yakut veledi İsa'nın, "*mahalle-i mezbûrede vâki' ma'lûmatü'l-hudûd ve'l-cirân bir bâb menzil derûnunda yönü garba matbahın hakk-ı tabhı için her ikimiz musâvi-yi müşterek olup*" diyerek evin mutfağını birlikte kullandıkları ancak anlaşmazlık üzerine mahkemeye müracaatta buldukları görülmektedir (8 Safer 1284/11 Haziran 1867). UŞS. 206/218-671.

²³ Kebîr Kenisa Mahallesi'nde Teymurcu Nersis oğlu İro, komşusu Karabet oğlu Kevork ile birlikte kullandığı mutfağı, haksız olarak zapt edip araya duvar örünce, Kevork mahkemeye müracaat ederek örülen duvarın kaldırılmasını ve mutfağın eskisi gibi ortaklaşa kullanılmasını istemiştir. Davayı olay yerinde inceleyen şer'î mahkeme de bu yönde karar almıştır (17 Muharrem 1290/17 Mart 1873). UŞS. 228/375-660; Aynı şekilde Bıçakçı Mahallesi'nden Garo oğlu Kirbo ile Agop oğlu Karzo birlikte kullandıkları evin damında yatma konusunda anlaşamamış ve taraflar bu sebeple mahkemede birbirlerinden şikâyetçi olmuşlardır (15 Ramazan 1272/20 Mayıs 1856). UŞS. 205/92-217.

²⁴ Ermeni Keşiş Serkis'in evinin iki penceresi bir diğer Ermeni komşusu Boyacı Agob'un evinin içini gördüğü gerekçesiyle Agob, şer'î mahkemede komşusu Keşiş Serkis'ten davacı olmuş, olay yerinde yapılan tahkikat neticesinde, Keşiş Serkis'in dava konusu olan pencereleri kapatıp, komşusu Agob'un evini görmeyecek şekilde yeni pencere açması gerektiği hükmüne bağlanmıştır (9 Cemâziyelevvel 1292 /13 Haziran 1875). UŞS. 211/1-709. Aynı şekilde Kebîr Kenisa Mahallesi'nden Abo oğlu Hacir, evinden sokağa yeni bir kapı daha açınca, komşusu Kevo oğlu Makrit mahkemeye müracaat ederek açılan yeni kapının kapatılmasını sağlamıştır (25 Safer 1284/28 Haziran 1867). UŞS. 206/277-702.

kırsalında yaşayan Müslüman-gayrimüslim, tüm çocuklara vasi tayini yapıldığı izlenimini vermektedir. Ermeni Murahhaslığı, şehirdeki gayrimüslim çocukların vasi tayinleriyle yakından ilgilenmiş, çeşitli dönemlerde mahallelerin gayrimüslim muhtârlar tarafından hazırlanan vasi tayini tezkirelerini tasdik ederek şer'î mahkemeye göndermiştir. Mahkeme, çocuğun ve vasi tayin edilecek kişinin açık kimliğinin yazılı olduğu bu tezkireler mucibince hareket ederek, murahhaslığın talebi doğrultusunda vasi tayinlerini gerçekleştirmiştir.²⁵ Ermeni çocuklara ait vasi tayin belgelerindeki bazı kayıtlar, bu hususa ne kadar özen gösterildiğinin anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Meselâ velinin vefâtından sonra, çocuğun büyük olup vesâyete ihtiyacı olmadığı şeklindeki beyanlar, mahkeme tarafından titizlikle incelenmiş, gerektiğinde çocuk muayene edilerek söz konusu ihtiyacın olup olmadığı tespit edilmiştir.²⁶ Dolayısıyla şer'î mahkemenin vesâyet konusunda çok titiz davrandığı ve yaşı küçük çocuklara mutlaka vasi tayin etme yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Çocuk, farkına yarsın varmasını mahkeme, onun mallarını ve bazı haklarını güvenilir insanlara emânet ederek, onu küçük yaşta taşımakta zorlanacağı bir takım ağır sorumluluklarla baş başa kalmaktan korumuştur.

Osmanlı Devleti'nin, sicil belgelerinden anlaşıldığı üzere yardıma muhtaç çocuklar ve kimsesizlere, vasilerinin talebi üzerine geçim nafakası ödediği görülmektedir. Bu husus için mahkemeye müracaat eden vâsiler, himayesi altındaki çocukların malı bulunmadığını ve geçinmek için nafakaya muhtaç olduklarını ifade etmiş, şer'î mahkeme yaptırdığı tahkikatlar sonucunda uygun gördüğü çocuklar için geçinebilecekleri miktarlarda nafaka takdir etmiştir. Mevcut kayıtlardan söz konusu uygulamanın yardıma muhtaç Ermeni çocukları için de geçerli olduğu ve talepleri üzerine ihtiyaçları için devlet hazinesinden nafaka takdir edildiği anlaşılmaktadır.²⁷

Urfa Kadı Sicilleri'nde çok sayıda vâsinin, gözetimindeki çocuklara ait mülklerin satışına izin talebiyle mahkemeye müracaat ettiği görülmektedir. Bu mülkler arasında hem Müslüman çocuklara hem de gayrimüslim çocuklara ait olanlar vardır. Gayrimüslim çocuklara ait mülk satış izinlerinin, nüfuslarıyla orantılı olarak, neredeyse Müslümanlar kadar olması, bu uygulamanın sadece şer'î mahkeme tarafından takip edildiği ve kilisedeki dinî cemaat önderlerine götürülmediği yahut onların bu konuda yetkileri olmadığı şeklinde bir izlenimi vermektedir. Şer'î mahkeme diğer çocuklar gibi Ermeni çocuklarının da haklarını gözeterek vâsilerin izin alarak gerçekleştirdikleri mülk satışlarında, çocukların aleyhinde herhangi bir zararın oluşmamasına dikkat etmiştir. Gerektiğinde satışlar yakından takip edilerek satılan mülklerin rayiç bedellerini tespit etmek amacıyla bir takım denetimler yaptırılmıştır.²⁸ Aynı şekilde vefat eden gayrimüslim şahısların borçları bulunması gibi hallerde çocuklarına miras kalan mal ve mülkleri bizzat mahkemenin

²⁵ Urfa Şer'îye Mahkemesi, Esbazarı Mahallesi'nde vefât eden Ermeni Ohannes'in kızları Makrid ve Nazife için Ermeni Murahhaslığı'nın gönderdiği tezkire doğrultusunda Ermeni Kaluped(?) oğlu Berber Şahin'i vasi tayin etmiştir (11 Zilkâde 1306/9 Temmuz 1889). *UŞS.* 221/340-2. Benzer misaller için bkz. *UŞS.* 219/9-42; *UŞS.* 220/336-1121; *UŞS.* 221/325-16.

²⁶ Telfutur Mahallesi'nde vefât eden Ermeni Attâr Büyük Kevork veledi İnanus'un oğlu Kırkor için, yaşının büyük olup vesâyete ihtiyacı olmadığı şeklinde mahkemeye haber gönderilmiştir. Şüpheler üzerine mahkeme Kırkor'u çağırıp, heyet önünde muayene ederek yaşının küçük olduğuna kanaat getirdikten sonra dındaş Aruş oğlu Kesper'i ona vasi tayin etmiştir (12 Şevvâl 1313/27 Mart 1896). *UŞS.* 218/150-50.

²⁷ Kebîr Kenisa Mahallesi Ermenilerinden Boğos oğlu Aruş, bakmakta olduğu Kerbuş adlı 2 yaşındaki çocuk için nafaka talebinde bulunmuş ve Kerbuş'a devlet tarafından yevmî 40 pare nafaka ödenmesi kararlaştırılmıştır (7 Rebiulahir 1285/28 Temmuz 1868). *UŞS.* 206/417-361; Aynı şekilde Telfutur Mahallesi'nde vefât eden Ermeni Vartan oğlu Kevork'un 6 yaşındaki oğlu Vartan ve 4 yaşındaki kızı Sare'ye, vasileri Hacir oğlu Kırkor'un talebi üzerine her birine devlet tarafından yevmî 1'er kuruş nafaka takdir edilmiştir (22 Cemâzilahir 1290/17 Ağustos 1873). *UŞS.* 228/472-941.

²⁸ Serkis oğlu Taşçı Pano, çocukları Meko, Vanin ve Ağisa'nın annelerinden kalan ev hisselerini kuyumcu Makdisi Karabet veledi Makdis'e 600 kuruşa satmıştır. Satışın mahkemeye intikalinden sonra, mahkemenin tayin ettiği heyet, çocukların söz konusu satışla zarara uğratılmadıklarını ve herhangi bir "gabn-ı fâhiş" bulunmadığını tespit etmiştir (1 Receb 1272/8 Mart 1856). *UŞS.* 205/78-181.

görevlendirdiği kassamların gözetiminde açık arttırma ile satılarak, devralınacak zararın en asgari düzeyde tutulması sağlanmıştır.²⁹ Hem vasi tasarruflarının denetim altına alınması, hem de satışların müzayede ile gerçekleştirilmesi uygulaması sadece Ermeni çocuklar için olmamış, şehirdeki Müslüman ve gayrimüslim diğer çocuklar için de benzer tedbirler alınarak onlara ait hakların korunması hususunda büyük bir titizlik gösterilmiştir.

3. Dini Hayat, Eğitim ve Vakıf Faaliyetleri

Tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi Urfa'da da gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyetine ihtimam gösterilmiştir. Şehir kadılığına gönderilen fermanlarda; her milletin, canı ve malını korumanın esas olduğu vurgulanarak Urfa'daki Ermeni, Katolik, Rum, Protestan ve Yahudilerin inançları, ibâdetleri ve dinî işlerinde serbest olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda şehirdeki kilise ve manastırlarında görevli din adamlarına, verilen beraat mucibince müdahalede bulunulmaması ve tanınan imtiyazlara hâle getirilmemesi istenmiştir. Gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyetine yönelik meydana gelecek olumsuzluklara anında tedbir alınması ve bunların Bab-ı Âli'ye hemen bildirilmesi istenmiş, fermânlara aykırı harekette bulunanların cezalandırılacakları ifade edilmiştir.³⁰ Urfa Ermeni Murahhası Artin Yakub'un ölümü üzerine yerine murahhas tayin edilen Agob Yakub'un 1848 yılına ait berât suretinde, Ermeniler'in yeni murahhasa tâbi olup doğru sözünden sapmamaları tavsiye edilerek, papaz ve rahip tebdilinde Müslüman idarecilerin kendilerine müdahalede bulunulması yasaklanmıştır. Berâtın devamında gayrimüslimlerin nikâh akitlerini kendi dinî vecibeleri çerçevesinde yerine getirmesi ve yemin, şâhitlik gibi mevzularda "mu 'tâd-ı kadîm" üzere hareket edilerek kiliselerde icra edilecek âyînlere zâbitlerin hiçbir surette karışmaması emredilmiştir. Ayrıca vefat eden papaz ve din adamlarının terekelerine müdahalede bulunulmaması, bu kişilere ait vasiyetlerin yerine getirilmesine izin verilmesi ve kiliselere ait emlakın murahhaslar tarafından işletilmesine müsaade edilmesi istenmiştir.³¹

Urfa Ermenileri XIX. yüzyılda murahhaslık ile idare edilmekteydi. Murahhaslar, bugünkü Selahaddin Eyyübi Câmî'sinin yerinde bulunan Büyük Kilise'de ikâmet etmekteydi. Çeşitli zamanlarda vakıf tescili veya dava kaydı maksadıyla kiliseye giden mahkeme kâtiplerinin ifadelerinden, Ermeni Murahhası'nın burada "murahhashâne" adıyla bir odada ikâmet ettiği anlaşılmaktadır.³² 1840'lı yıllarda Ermeni Murahhaslığı'nda Piskopos Artin bulunurken, 1264 (1848) yılında yerine Piskopos Agob tayin edilmiştir.³³ Agob'tan sonra yerine, ne zaman tayin edildiğini tespit edemediğimiz Piskopos Horin Efendi getirilmiş ve XIX. yılın son dönemlerine kadar bu görevi sürdürmüştür. 1314 (1897) yılına bir kayıta ise Ermeni Kilisesi Murahhaslığı'nda Ananya v. Hacir'in bulunduğu kaydedilmiştir.³⁴ Urfa Ermeni Murahhası, aynı zamanda Ermenilere ait olan Hızır İlyas Manastırı'nın mütevellisi sayılmaktaydı.³⁵ Kiliselerde âyîn esnasında ibâdet dili olarak Türkçe ve Ermenice kullanılmaktaydı.³⁶ Şer'iyeye sicillerindeki davalardan ve fermanlardan

²⁹ UŞS. 204/51-83.

³⁰ Katoliklere dair fermân, UŞS. 205/16-23; Rumlara dair fermân, UŞS. 205/17-24; Protestanlara dair fermân, UŞS. 205/17-25; 1840'lı yıllardan itibaren Urfa'ya gelen Protestanların şehirdeki bazı evlerde yaptıkları dinî âyinler, bir kısım Ermeni tarafından engellenmeye çalışılmış, bu durumu haber alan dönemin Urfa Valisi, Protastanların serbest bir şekilde âyin yapma hürriyetini müdafaa ederek gerekli tedbirleri almıştır. Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 140.

³¹ Urfa Şer'iyeye Sicilleri, defter 204, sayfa 98, belge 172 (UŞS. 204/98-172). Sonraki dipnotlar aynı usûl ile kısaltılarak verilmiştir.

³² UŞS. 226/486-159.

³³ UŞS. 204/98-205.

³⁴ UŞS. 218/361-50.

³⁵ UŞS. 213/117-1384.

³⁶ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 347.

anlaşıldığı kadarıyla devlet yetkilerinin şehirdeki murahhasların ve diğer din adamlarının Ermeni cemaati üzerindeki otoritesine veya mâbedlerde icrâ edilen âyînlere herhangi bir müdahale ve sınırlaması mevcut değildir.

XIX. yüzyılda Urfa şehir merkezinde 9 adet gayrimüslim mabedi mevcuttur ki bunların 2'si Ermenilere, 1'i Ermeni Katoliklere aittir.³⁷ Ayrıca şehrin batısında Ermenilere ait Hızır İlyas Manastırı³⁸ ile Germüş Köyü'nde bir Ermeni Kilisesi³⁹ bulunmaktaydı. Sancak genelinde ise 11 kilise ve çok sayıda manastır bulunmaktaydı.⁴⁰ Ermenilerin ibadet amacıyla kullandığı ve şehirdeki en büyük gayrimüslim mabedi olan Büyük Kilise, aynı zamanda bulunduğu mahalleye ismini verdiğinden bu mahalleye Kebir Kenisa Mahallesi denilmekteydi.⁴¹

Şehirde Hıristiyan kültürüne ait bazı mâbet ve dinî mekânların bu dine mensup Ermeniler ve Süryaniler arasında niza konusu olduğu görülmektedir. Mahkemeye intikal eden bu davalara, kadı mahkemesi tarafından şer'î ölçülerde çözümler getirilmiştir. Nitekim Urfa hariç surundaki Hızır İlyas Manastırı bahçesinde bulunan ve şehirdeki Ermenilerle Süryaniler tarafından kutsal sayıldığından sık sık ziyaret edilen mağaranın mülkiyeti konusunda, taraflar arasında anlaşmazlık yaşanmıştır. Mahkemeye taşınan davada, mağaranın Ermeni Kilisesi bahçesinde yer alması, içinde Ermenice yazılar bulunması ve eskiden beri Ermeniler tarafından kullanılıyor olmasından hareketle mülkiyetinin onlara ait olduğuna hükmedilmiştir. Ancak bu hususların söz konusu zâviyeye yapılacak Süryani ziyaretlerine engel teşkil etmeyeceği, Süryanilerin diledikleri zaman burayı rahat bir şekilde ziyaret edebilecekleri belirtildikten sonra gayrimüslimlerin kutsal kabul ettikleri dinî mekânların diğer zâviyeler gibi olduğu ve şehir idarecilerinin buralara herhangi bir ziyaret yasağı getirmemeleri gerektiği vurgulanmıştır.⁴²

Şehir sakinleri tarafından Hz. İbrâhim'den kaldığına inanılan Halîlu'r-Rahman Gölü ve çevresi, Müslümanlar gibi diğer din mensuplarınca da manevî bir merkez sayılmaktaydı. Nitekim 1850'lerde Urfa'yı ziyaret eden Alman gezgin Petermann, Halîlu'r-Rahman ve Aynzeliha göllerindeki balıkların sadece Müslümanlarca değil şehirdeki Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından da kutsal addedildiğini aktarmaktadır.⁴³ Üç dinin atası kabul edilen Hz. İbrâhim'in, şehirdeki tüm dinî zümreler arasında ismen yaşaması da bu noktada dikkat çeken bir diğer husustur. Zira yerel kaynaklar olan şer'îyye sicillerinde, şehirdeki Müslümanların İbrâhim, Ermeni ve Süryanilerin İbrâm (İprâm), Yahudilerin de Abraham ismini yaygın bir şekilde çocuklarına verdikleri görülmektedir.

Urfa'daki gayrimüslim okulları, genellikle kiliselerin bünyesinde yer almakta, bu mekteplerde okuma yazma ile birlikte temel dinî bilgiler verilmekteydi. Meselâ Ermenilere ait mekteplerden biri Kebîr Kenîsa Mahallesi'nde bulunan Büyük Ermeni Kilisesi bünyesinde idi.⁴⁴ Aynı şekilde Hızır İlyas Manastırı'nda eğitim gören çocukların olduğu manastıra yapılan çeşitli bağışlardan anlaşılmaktadır. Ermenilere ait sıbyan mekteplerinde, çocukların anlayacağı seviyede

³⁷ 1302 Tarihli HVS (Halep Vilayet Salnamesi), s. 180.

³⁸ UŞS. 213/117-1384.

³⁹ 1302 Tarihli HVS. s. 180.

⁴⁰ Kasım Ertaş, "19. Yüzyılda Urfa'da Müslüman-Ermeni İlişkileri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti'nde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri I*, İzmir 2016, s. 408.

⁴¹ UŞS. 219/301-476; UŞS. 226/412-27.

⁴² UŞS. 213/117-1384.

⁴³ Selâhaddin Güler, *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*, Şurkav Yayınları, yy. 2010, s. 72.

⁴⁴ UŞS. 226/411-23; UŞS. 226/412-27.

Tarih, Coğrafya, Matematik ve Mûsiki dersleri okutulmaktaydı. Osmanlı'nın rüştiye mekteplerine denk gelen ikinci derecedeki mekteplerinde ise Tarih, Coğrafya, Felsefe, Matematik, Cebir, Hukuk, Ekonomi, Eğitim, Ulûm, Edebiyat ve Eski Ermenicenin yanı sıra, Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca dil dersleri verilmekteydi.⁴⁵

1303 (1885/1886) tarihli Halep Vilâyet Salnamesi'nde Urfa'da gayrimüslimlere ait 18 okulda 1134 öğrencinin eğitim gördüğü ifade edilmiştir.⁴⁶ Ancak bu okullar sadece Hıristiyan gayrimüslimlere ait okullardır. Aynı dönemlerde şehre gelen Cuinet, 1890 senesinde Urfa ve kazalarında 6 Katolik Ermeni Okulu'nda 344, 8 Gregoriyan Ermeni Okulu'nda 460, 1 Protestan Ermeni Okulu'nda 190 öğrenci olduğunu belirtmektedir.⁴⁷ 20. yüzyıl başlarında Urfa Sancağı genelindeki Ermeni okullarının sayısı 20'yi bulmuştu.⁴⁸ Ermenilerde çocukların eğitimine son derece önem verilmiş, Urfa'daki bazı aileler çocuklarını tıp ve başka bölümlerde okutmak üzere Antep'teki Merkezi Amerikan Koleji'ne göndermişlerdir.⁴⁹ Dönem sonlarında açılan misyonerlik okulları da hesaba katıldığında, Urfa'daki Ermenilerin eğitim imkânları ve düzeyi bakımından şehrin diğer sakinlerine oranla daha ileri bir seviyede olduklarını söylemek mümkündür.⁵⁰

19. yüzyılda Urfa'da biri Büyük Kilise Vakfı diğeri de Hızır İlyas Manastırı Vakfı olmak üzere Ermenilere ait iki büyük vakıf bulunmaktaydı. Bu vakıfların yürüttüğü hizmetlere kaynak sağlamak, Ermeni cemaatinin ihtiyaç hissettiği alanlarda hizmet vermek ve kiliselerin bünyesindeki din adamlarıyla öğrencilerinin bir takım ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yeni vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar, kurucularının başvurusu üzerine şehrin kadı mahkemesi tarafından kayıt altına alınarak tescil edilmiştir.⁵¹

Urfa Ermeni Murahhaslığı, incelediğimiz dönemde Ermeni vatandaşların vakıf faaliyetlerini organize ederek bu vakıfların öncelikle gayrimüslim cemaatin acil ihtiyaç hissettiği alanlara tahsisini sağlamıştır. Meselâ 1884 senesinde yapılan 6 vakfın tamamında, vakfedilen mülkten elde edilecek gelir, kilise bünyesinde eğitim gören öğrencilere ve muallimlerine şart koşulmuştur, 1886 senesinde 14 Ermeni'nin Kebîr Kenîsa'ya yaptığı vakıfların tamamında, şehrin kuzeyinde yer alan Cavsak Köyü'ndeki Tasmaseki'den beş kanal ile Büyük Kilise'ye su getirilmesi amaçlanmıştır. Aynı şekilde 1895 senesinde kiliseye yapılan tüm bağışlar, öncelikle gayrimüslim mahallelerdeki çeşmelerin, selsebillerin ve mabetlerin su ihtiyacı göz önüne alınarak yapılmış, vakfiyelerin tamamında önceden yapılmış su kanallarının tamiri şartı konulmuştur. 1898 senesinde yapılan vakıflarda ise umumiyetle yeniden inşa edilen Urfa Ermeni Yetimhânesi'nin tamiri, kilisede kalan yetim çocuklar ile din adamları ve çalışanların ihtiyaçları için kaynak oluşturulmuştur.⁵²

⁴⁵ Ali Suavi, "Ermenilerde Ulûm ve Maârif", *Ulûm Gazetesi*, Paris 1287, S. 22, s. 1310; Bülent Çukurova, "Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi", *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Kasım 2007, Sayı 40, s. 618.

⁴⁶ *1303 Tarihli HVS*, s. 225.

⁴⁷ Cuinet, *La Turquie d'Asia*, II, 261; Cuinet, 1890 yılında Urfa kaza merkezinde 1 Protestan mektebi olduğunu belirtmişse de, farklı kaynaklarda, şehirde Protestan okullarının açıldığı 1860 başlarında bu sayının 3 olduğu, XX. yüzyıl başlarında ise 7'ye çıktığı aktarılmaktadır. Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 143; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşe Yayınları, İstanbul 2005, s. 303.

⁴⁸ Ertaş, "19. Yüzyılda Urfa'da Müslüman-Ermeni İlişkileri", s. 408.

⁴⁹ Çukurova, "Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşu", s. 617, 619.

⁵⁰ Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 51.

⁵¹ Yasin Taş, "Şer'iyye Sicillerine Göre Ermenilerin Urfa Kazasındaki Vakıf Faaliyetleri (1884-1889)", *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 1 (3), October 2014, s. 247.

⁵² Taş, "Ermenilerin Vakıf Faaliyetleri", s. 252-253.

XX. yüzyılda Amerikalı misyonerler tarafından Urfa'da Ermeni Yetimhânesi tamir edilerek faaliyete sokulmuştur.⁵³ Yetim kalmış Ermeni çocukların barındığı bu yetimhânenin ilk olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte zamanla harabe hale gelmesinden dolayı XIX. yüzyıl sonlarında yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde kurulan bazı vakıflarda söz konusu yetimhânenin müceddeden inşa olunduğu belirtilerek çeşitli yardımlarda bulunulmuştur.⁵⁴ 1915 yılı olaylarına giden süreçte ve olaylar esnasında gerek Urfa'daki gerekse de dışarıdan getirilen çok sayıda Ermeni'nin buradaki yetimhâne de kaldığını hatırlatmakta fayda vardır.⁵⁵ Ayrıca misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Urfa'ya gelen Amerikalılar, 1890'ların sonunda Ermeni çocuklar ve dul kadınlar için 2 yetimhâne; Almanlar da, 1897'de bir yetimhâne kurmuşlardır.⁵⁶

F. Ticari Hayat ve Gayrimüslim İdareciler

Eski çağlardan beri Ermenilerin başlıca uğraş alanları ticaret ve zanaat olmuştur.⁵⁷ Her iki meslek sayesinde Ermeniler 19. yüzyılda diğer birçok Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Urfa'da da ticaretin önemli bir kısmına hâkim durumda idiler. Bu dönemde Ermenilerin; demircilik, kalaycılık, nalbantlık, bıçakçılık, neccarlık, berberlik, köşkerlik, kunduracılık, kasaplık, terzilik, fırıncılık, kilecilik, kebabçılık, kuyumculuk, debbağlık, sıvacılık, değirmencilik, kazancılık, hamallık, boyacılık, saatçilik gibi iş kollarında faaliyet gösterdikleri birçok sicil belgesinde çeşitli vesilelerle kayıt altına alınmıştır. Ayrıca bazı yıllarda değirmencibaşı, mimarbaşı gibi esnâf şeyhlerinin Ermeni olduğu görülmektedir.⁵⁸ Bu durum aynı işi yapan esnâf grubunda hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden şeyhlerin bulunduğunu veyahut çoğunluğunu hangi din mensupları teşkil ediyorsa esnâf şeyhinin, o dinin mensuplarından seçildiğini göstermektedir. Ermeni esnaf, zanaatlarını icra ederken zaman zaman diğer zanaat gruplarıyla karşı karşıya gelmekteydi. Karşılaştıkları kimi sorunlara karşı cemaat bireylerinin birlikte hareket ettiği ve sorunlarının çözümü için şer'i mahkemeye müracaat ettikleri görülmektedir.⁵⁹

Şehir merkezindeki Karakoyun Deresi ve etraftaki diğer akarsuların üstünde çok sayıda su değirmeni mevcuttu. Çoğunlukla Müslüman şahıslara veya vakıflara ait olan bu değirmenlerin neredeyse tamamı Ermeni değirmenciler tarafından kira karşılığı işletilmekteydi.⁶⁰ Bazı harap olmuş değirmenleri, işletmek şartıyla tamir eden Ermenilere rastlanması,⁶¹ onların değirmen işletmeciliği kadar bu değirmenlerin tamir ve bakımı konusunda da mahir olduklarına delalettir. Sicillerde, esnaf isimlerinin önünde genellikle kişinin sanatı da zikredildiğinden, birçok Ermeni'nin baba mesleğini devam ettirdiği de gözlenmektedir.

XIX. yüzyılda Urfa'da, Ermenilerin rağbet gösterdikleri iş kollarından biri de taş ustalığıdır. Sicillerde çok sayıda Ermeni taş ustasının ismine rastlanması bu alanda en az Müslümanlar

⁵³ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 82.

⁵⁴ 1314 (1897) yılına ait bir Ermeni vakfiyesinde, Kebir Kenîsa'ya evini bağışlayan Ermeni Devheriye bint Laklakoğlu Kevork, evin kiraya verilerek elde edilecek gelirinin, kilise bünyesinde "müceddeden inşa olunan" Eytâm Mektebi'ndeki yetim ve fakirlere harcanmasını şart koşmuştur (14 Şevvâl 1314/18 Mart 1897). *UŞS.* 218/361-50.

⁵⁵ Urfa Ermeni Yetimhânesi'nin bu dönemde icrâ ettiği fonksiyonla ilgili geniş bilgi için bkz. Mary Caroline Holmes, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, Trc. Vedii İlmen, İstanbul 2005.

⁵⁶ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 340-343; Mutlu, *Misyoner Okulları*, s. 104-106, 313-314, 128, 329, 363.

⁵⁷ Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğunda Diyarbakır Ermenileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015, s. 147.

⁵⁸ *UŞS.* 205/11-14; *UŞS.* 205/84-200.

⁵⁹ *UŞS.* 205/288-627.

⁶⁰ *UŞS.* 205/149-339; *UŞS.* 205/168-394; *UŞS.* 205/191-470; *UŞS.* 216/150-508; *UŞS.* 216/188-590; *UŞS.* 216/239-680; *UŞS.* 226/137-284; *UŞS.* 226/164-343; *UŞS.* 228/384-690.

⁶¹ *UŞS.* 204/42-65; *UŞS.* 206/196-585.

kadar iyi usta olduklarına işarettir. Nitekim çeşitli yıllarda Urfa Belediyesi mimarbaşlarının Ermeni olduğu ve belediye bünyesinde çalıştırılan taş ustaları arasında Ermenilerin de olması bu hususu desteklemektedir.⁶² Ayrıca vekil tayinlerinden ve dava kayıtlarından, dava vekilliği yapan çok sayıda Ermeni ismine tesadüf edilmektedir. Bunlardan bir kısmının Halil Bey Hanı'ndaki odalarda ofis açtığı⁶³ ve dindaşlarının yanı sıra çok sayıda müslümana da dava vekilliği yaptıkları görülmektedir. Nitekim 1895-1900 yılları arasında 1338'i Müslümanlara, 436'sı gayrimüslimlere ait olmak üzere toplam 1774 vekâlet kaydı tespit edilmiştir. 1338 Müslüman müvekkilin 631'i (% 47.2), çeşitli davaları için gayrimüslimlere vekâlet vermiştir ki, bu vekillerin büyük bir kısmı Ermeni'dir. ⁶⁴ Şer'î hukuka göre hüküm verilen mahkemelerde, Müslümanlara vekillik yapan Ermeni müvekkillerin evlenme, boşanma, nafaka, miras, vakıf gibi daha birçok konuda şer'î hukukun inceliklerine vâkıf oldukları ve dinî gayelerle tesis edilmiş olan Müslüman vakıfların hukukunu müdafaa ettikleri görülmektedir.

Bilindiği üzere Tanzimat Fermanı ile başlayıp Islahat Fermanı ile devam eden süreçte gayrimüslimlere bir takım yeni haklar tanınarak onların güvenlik, eşitlik, adalet ve hukuk çerçevesinde bazı mahkemelerde yeterli derecede temsil edilmeleri sağlanmıştır. Yapılan düzenlemelerle bazı memuriyetlere gelmeleri, teşkil edilen mahkemelere aza tayin edilmeleri ve şehir meclislerinde nüfusları oranında temsil edilmelerinin önü açılarak kamusal alanda geniş ölçüde yer almalarına imkân verilmiştir.⁶⁵ Söz konusu haklar çerçevesinde Urfa'daki bidayet hukuk mahkemesi,⁶⁶ ceza mahkemesi,⁶⁷ temyiz mahkemesi üyelikleri,⁶⁸ meclis idare,⁶⁹ Heyet-i Sıhhiye komisyonu, Ziraat Bank Şube meclisi, Ticaret ve Ziraat Odası, Maarif komisyonu azalıkları, reji idaresi kâtipliği,⁷⁰ muhasebe kalemi sandık eminliği,⁷¹ mal sandığı muavinliği,⁷² belediye mimarlığı,⁷³ belediye çavuşluğu⁷⁴ gibi bazı memuriyetlere ve kamu görevlerine çok sayıda Ermeni getirilmiştir. Şehir ticaretinin önemli bir kısmını elinde bulunduran tüccar ve zenginlerin bir kısmı Ermeni olduğundan, 1307 (1889) yılı ticaret mahkemesinin 4 azasından 2'si Ermenidir.⁷⁵ Aynı yılda bidayet mahkemesindeki 4 azadan 2 tanesi⁷⁶ ve belediye meclis idaresindeki 10 azadan yarısı Ermeni ve diğer gayrimüslimlerdendir.⁷⁷

Son olarak XIX. yüzyılda şehirdeki Müslümanlar ile Ermeniler arasında hoşgörüyeye dayalı zengin bir ilişki olduğunu belirtmek gerekir. Ticari ortaklıklar, birbirlerinin borçlarına kefil olmalar, alım-satım akitleri, komşuluk ilişkileri, vekil tayinleri, dindaşlarının aleyhine de

⁶² UŞS, 216/427-1049; UŞS, 216/249-699.

⁶³ UŞS, 221/476-189; UŞS, 227/68-560; UŞS, 227/374-492.

⁶⁴ Taş, *Urfa'da Sosyal Hayat*, s. 167.

⁶⁵ Arshi Khan, "Osmanlı İmparatorluğu: Çok kültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 181; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 55-56; Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 123.

⁶⁶ UŞS, 216/29-259; UŞS, 216/427-1049; UŞS, 220/107-797; UŞS, 216/427-1049.

⁶⁷ UŞS, 219/250-387.

⁶⁸ UŞS, 228/225-230.

⁶⁹ UŞS, 219/189-302.

⁷⁰ 1326 Tarihli HVS, s. 389-402.

⁷¹ UŞS, 219/37-36; UŞS, 222/100-155.

⁷² UŞS, 221/56-463.

⁷³ UŞS, 216/414-1020.

⁷⁴ UŞS, 221/60-471.

⁷⁵ 1307 Tarihli HVS, s.168.

⁷⁶ 1307 Tarihli HVS, s.168.

⁷⁷ 1307 Tarihli HVS, s.171.

olsa birbirlerinin lehine yaptıkları karşılıklı şahitlikler, şer'iyeye sicillerinde sıkça karşılaştığımız durumlardandır. Ayrı bir çalışma konusu olacak kadar köklü, yaygın ve çeşitlilik arz eden bu ilişkilerin etraflıca incelenmesi ve ortaya konulması, bu makalenin sınırlarını aştığından burada söz konusu konuya temas edilmeyecektir. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, Urfa'nın çarşı pazarları başta olmak üzere bütün mahallelerinde farklı dinî ve etnik zümrelere mensup insanlar rahat bir şekilde dolaşabilmekte, birçok mahalle ve pazarda komşu olarak bulunmaktaydılar. Şehir sakinleri, tüm farklılıklarına rağmen kendi aralarında kolay anlaşabilmekte ve yolda yürürken Müslim-gayrimüslim insanlar birbirlerine selam vermekteydiler.⁷⁸ Urfa'daki yetişkin Ermeni erkeklerin umumiyetle Türkçe bildiğine dâir hatıralar,⁷⁹ söz konusu iletişimin ne denli güçlü olduğunu yansıtmaları bakımından manidardır. Bu yönüyle Urfa'nın, Osmanlı toplumunda Müslüman-Ermeni ilişkilerindeki hoşgörüyü yansıtan başlıca merkezlerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Kaynağını İbrâhimî esintilerden aldığına inandığımız bu hoşgörü ortamı, Ermeni olaylarının başladığı XX. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. 1895 yılı sonunda yaşanan ve Müslüman-gayrimüslim ilişkilerine zarar veren bazı acı hâdiseler, bu ilişkileri tamamen koparamamış olmakla birlikte şehirdeki huzur ortamını ve karşılıklı güveni zedelemiştir.

Sonuç

19. yüzyılda Urfa Ermenileri, kaza nüfusunun yaklaşık olarak beşte birini oluşturmakta ve neredeyse tamamı şehrin batı tarafındaki mahallelerde oturmaktaydı. Bu dönemde Ermenilerin bir kısmı misyonerlik faaliyetleri kapsamında bölgeye gelen Katolik ve Protestanların etkisiyle geleneksel dini anlayışları olan Gregorian mezhebini terk ederek Katolik ya da Protestanlığı benimsemiştir. Şer'iyeye Sicili kayıtları, kaza merkezindeki Ermenilere din vicdan hürriyeti konusunda herhangi bir müdahalede bulunulmadığı, ayinlerini ve diğer dini törenlerini kiliselerde serbestçe yapmalarına imkân tanındığını göstermektedir. Aynı şekilde mabetlerinin ya da cemaatlerinin bir takım ihtiyaçları için yaptıkları vakıfları tescil edilerek bağışlarının vakfiyelerde belirlenen şekillerde sarf edilmesine imkan tanınmıştır. Ermeni çocuklara, mallarının ve haklarının muhafazası için şer'i mahkeme tarafından vasi tayin edilmiş, vasi gözetimindeki çocukların mallarını koruma konusunda en az müslüman çocukları kadar hassas davranılmıştır. Mali yardıma muhtaç olan yetim Ermeni çocuklara devlet hazinesinden nafaka tahsis edilerek geçimlerinde yardımcı olunmuştur. Ermeniler, dindaşlarıyla yaşadıkları çeşitli sorunları kadı mahkemesine taşımış, bilhassa kadınlar, eşlerinin vefatından sonra mirastan daha çok pay alabilmek için terekelerinin şer'i mahkemede taksim edilmesini talep etmişlerdir. Ticari hayatın bir çok iş kolunda faaliyette bulunan Ermeniler, bu alanda Müslümanlarla yakın ilişkiler içinde olmuş ve Tanzimat'ın getirdiği düzenlemeler kapsamında belli mahkemelerde, meclislerde ve memuriyetlerde görev almışlardır.

⁷⁸ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 347.

⁷⁹ 1905 yılında Urfa'ya gelen Alman Şark Misyonu misyonerlerinden Adreas Vischer'in annesine gönderdiği mektuptaki ilgili kısım için bkz. Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 345.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Urfa Şer'iyeye sicili Defterleri

204, 205, 206, 208, 210, 211, 213, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 226, 227, 228.

Halep Vilayet Salnameleri

1285, 1287, 1302, 1303, 1307, 1308, 1309, 1310, 1312, 1326.

2. Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Ali Suavi, "Ermenilerde Ulûm ve Maârif", *Ulûm Gazetesi*, Sayı 22, Paris 1287.

Aydın, Mehmet, "Hıristiyanlık (Mezhepler ve Tarikatlar)", *DİA*, İstanbul 1998, Cilt 17, ss. 353-358.

Bayraktar, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2007.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asia: Geographie Administrative*, Ed. Ernest Leroux, Paris 1891.

Çelik, Mehmet ve Ötekiler, "Şehrin Dini Yapısı", *Edessa'dan Urfa'ya*, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2007, C. I, ss. 331-488.

Çiçek, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihini", *Pax Ottomana*, Ed. Kemal Çiçek, Ankara 2001.

Çukurova, Bülent, "Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi", *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Kasım 2007, S. 40, ss. 615-623.

Ertaş, Kasım, "19. Yüzyılda Urfa'da Müslüman-Ermeni İlişkileri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti'nde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri I*, İzmir 2016, ss. 407-413.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Diyarbakır Ermenileri*, Râğbet Yayınları, İstanbul 2015.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006.

Güler, Selahattin, *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*, Şurkav Yayınları, yy. 2010.

Hayes, E. R., *Urfa Akademisi*, Çev. Yaşar Güneç, İstanbul 2002.

Holmes, M. Caroline, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, Trc. Vedii İlmen, İstanbul 2005.

Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul 1960.

Karataş, Ali İhsan, *Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009.

Khan, Arshi, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı'dan*

- Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000.
- Kieser, Hans-Lukas, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilâyetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Külekçi Cahit, *Ermeniler ve Türkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Taş, Yasin, "Şeriyeye Sicillerine Göre Ermenilerin Urfa Kazasındaki Vakıf Faaliyetleri (1884-1889)", *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 1 (3), October 2014.
- _____, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- Turan, Ahmet Nezihi, "Şanlıurfa", *DİA*, İstanbul 2010, C. 38, ss. 336-341.